

ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦТВА КИЛИМАРСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

На основі вивчення письмових джерел висвітлено причини виникнення стародавнього мистецтва килимарства. Проаналізовано передумови розвитку килимарства на території України. Здійснено історичний екскурс становлення українського килимарства від доби Київської Русі до початку формування капіталістичного ладу. Охарактеризовано типологічні, стилістичні особливості українських килимів та способи їх виготовлення.

Ключові слова: килимарство, Україна, килим, кустарі, ткацтво.

На основе изучения письменных источников освещены причины возникновения древнего искусства ковроткачества. Проанализированы предпосылки развития ковроткачества на территории Украины. Осуществлен исторический экскурс становления украинского ковроткачества от эпохи Киевской Руси до начала формирования периода капиталистического строя. Охарактеризованы типологические, стилистические особенности украинских ковров и способы их изготовления.

Ключевые слова: ковроткачество, Украина, ковер, кустарь, ткачество.

Based on research of written sources illustrate the causes of the ancient art of carpet weaving. Analyzed the preconditions for the development of carpet weaving in the territory of Ukraine. Performed a historical excursus formation of Ukrainian weaving of Kievan Rus the formation to the period of the capitalist system. Characterized typological and stylistic features of Ukrainian carpets and methods for their manufacture.

Key words: carpet weaving, Ukraine, carpet, craftsmen, weaving.

Стародавнє мистецтво килимарства набуло поширення в усіх народів світу, але у кожного з них воно характеризується певними особливостями. Ручне килимарство існує з тих часів, коли люди навчилися виробляти пряжу і тканину з волокнистих матеріалів. Серед вчених панує думка, що килими спочатку виконували виключно практичні функції. Кочівники ткали теплі полотна, щоб мати можливість швидко створити оселю. Тодішні килимові вироби служили для захисту житла від вітру та піску, дозволяли швидко розмежувати приміщення. Килим згортали – і він, легкий і теплий, ставав дуже зручним для перевезення. Сама ж трансформація килима з суто практичного тканого полотна у твір мистецтва розпочалася значно пізніше, коли кочівники почали вести осілий спосіб життя.

З плином часу змінювалося і ставлення до речей: люди почали відходити від суто утилітарного погляду на речі, у них виникає зрозуміле бажання покращення житла з естетичного погляду, бажання надати індивідуальності кожній оселі. Тому килим почав

розширювати діапазон функціонального призначення естетичним. Прикрашання житла (завішування стін, покривання скрині, ліжка, підлоги, саней) урізноманітнювалось. Цей виріб почали використовувати у різних святкових та урочистих подіях, весільних та похоронних обрядах. Також килими стали невід'ємною частиною посагу нареченої, цими домотканими виробами сплачували данину.

Нині мистецтво килимарства в Україні вважається не повністю дослідженим, так як відомості про його зародження та формування на території країни дають лише загальну картину побутування даного напрямку у мистецькому житті українців. Характерні особливості кожного регіону висвітлено не у повній мірі, що і зумовило написання даної статті, де особлива увага приділена Полтавщині, на мистецькій ниві якої зростали та творили видатні майстри килимарського ремесла.

Актуальність теми статті обумовлена потребою у підвищенні рівня вивчення килимарства як аспекту народної культури, адже на сьогодні традиційне килимарське мистецтво в Україні перебуває у стані занепаду. Більш детальне висвітлення і опрацювання матеріалів про формування та його становлення на теренах України надасть змогу відродити мистецтво традиційного килимарства. Також матеріали статті будуть корисними у галузі декоративно-прикладного мистецтва для застосування їх у подальших дослідженнях.

Метою написання даної статті є комплексне вивчення походження та формування килимарства на теренах України як своєрідного окремого явища декоративно-прикладного мистецтва.

Головним завданням статті є з'ясування питань про походження, становлення та розвиток мистецтва килимарства на тернах України.

Головною проблемою статті є потреба у відродженні традиційного мистецтва килимарства як невід'ємної складової мистецького життя українців. Практичне значення даної статті полягає у наданні більш розширеної, повної та цілісної інформації про походження, етапи формування, становлення і розвиток килимарства на території України для подальших досліджень та вивчень.

Наукова новизна даної статті полягає у розкритті ступенів впливу природних, географічних, економічних та соціальних чинників на процеси формування килимарства в Україні як мистецтва виготовлення тканих виробів.

Мистецтво килимарства привертало увагу багатьох дослідників: А. Жука [2], Я. Риженко [9], Я. Запаско [3], В. Пещанського [8], М. Селівачова [10], Г. Куцько [5], Г. Когут [4] та ін. Зокрема, відомості про походження килимарства та його становлення на теренах України викладено у праці Я. Риженко «Килимарство та килими Полтавщини». Автор навів конкретні факти, які свідчать про виготовлення народними майстрами килимів на експорт, зацентрував увагу на переліку найрозвиненіших центрів килимарства Полтавського краю, вказавши на причини їх розквіту та занепаду. Також у праці представлено цікавий матеріал стосовно технології та способів ткання килимових виробів. Але тема типології полтавського килима, його характерні композиційні та орнаментальні особливості висвітлена не у повній мірі, тому потребує подальших досліджень і вивчень. У роботі А. Жука «Українські килими XVII–XVIII століття» представлено технічні аспекти виготовлення килимів, автор дає опис ткацьких верстатів

та інших знарядь, що застосовувались у тканні килимових виробів. У праці наведено ілюстративний матеріал різновидів стилістики квіткових, зооморфних та орнітоморфних мотивів, структурних та композиційних особливостей килимів, але тема колірних рішень килимів лишилася не розкритою. Корисною для теми дослідження є праця Я. Запаско «Українське народне килимарство», де автор акцентує увагу на технології фарбування текстильних матеріалів рослинними барвниками, наводить факти про формування килимарства на Полтавщині, але висвітлює їх не у повній мірі. Подає цікаву інформацію стосовно побутового та естетичного призначення килима у різних верств населення, але наведені дані потребують більш розгорнутого висвітлення та вивчення.

За даними археологічних досліджень відомо, що найдавніший килим, який зберігся до наших днів, був витканий понад дві тисячі років тому. Щільне вовняне ворсове полотно із зображенням оленів, грифів та коней було знайдено під час розкопок царського могильного кургану в Пазирикських горах Сибіру у 1949 р. (за місцем розкопок одержав назву «пазирикський»). Тому, що килим так чудово зберігся, слід завдячувати особливим кліматичним умовам: до поховання проникали вода і повітря, в результаті чого килим замерз і уникнув гниття. Ця знахідка свідчить про унікальний факт: через тисячоліття класична техніка ручного плетіння не зазнала жодних змін. На сьогодні цей шедевр століть прикрашає колекцію Ермітажу [3; 7].

Археологічні знахідки свідчать, що вже мешканці грецьких колоній Північного Причорномор'я та скіфи у побуті користувались візерунковими тканинами, які можна називати килимами. Ґрунтуючись на відомих уже наукових твердженнях, можна допустити думку, що в Україну килими завезено зі Сходу. Про це свідчать не тільки історичні джерела, а й сам характер квіткових мотивів, геометризовані малоазійські зразки. На основі цих збережених першозразків досить чітко розпізнаються українізовані стилізовані пальмети, гвоздики, лотоси, «турецькі» огірки, фітоантропоморфні знаки. Відомо ж, що Україна здавна славилась торговими шляхами зі Сходу на Захід, які просували транзитом різні вироби, серед яких, безперечно, мали б бути й килими. Як стверджує видатний науковець та дослідник В. Пещанський у своїй мистецтвознавчій праці «Килими України», наші предки перейняли килимарство зі Сходу, головним чином з Арабії та Персії (одного з перших центрів килимового виробництва, що поставив килимарство на високий художній рівень). Торгові шляхи були добре налагоджені ще у VI–VII ст. навіть до Багдаду. Археологічні дослідження підтверджують наявність килимових виробів в античних містах та скіфських поселеннях Північного Причорномор'я [8; 5].

В основі українського килимарства лежить народне ткацтво, що розвивалось протягом багатьох століть. В умовах натурального ведення господарства при феодалізмі народ усі свої побутові потреби та естетичні запити задовольняв власними виробами. З цього приводу у першій половині XVII ст. французький мандрівник Г. Боплан писав, що «в країні Запорізькій ви знайдете людей умілих в усіх ремеслах, необхідних для співжиття» [1; 30].

Розвиткові килимарства в Україні сприяли багаті природні умови. На неосяжних степових просторах здавна було поширене скотарське господарство, де розводили велику кількість овець, а також засівали великі площі коноплями і льоном.

Це забезпечувало міцну матеріальну базу – власну сировину для виготовлення тканих виробів [9; 4].

Домашнє виробництво килимів було поширене в усіх регіонах України. Особливо давні традиції ткацтва, за свідченням письмових джерел [та музейних збірок килимів], збереглися на Правобережній Україні, зокрема на Київщині, Поділлі. Розвивалось народне килимарство і на західних землях України – в Галичині, на Буковині, Гуцульщині та Закарпатті. Славилось килимарством і Лівобережжя України, де значного поширення цей вид виробництва набув серед сільського населення Полтавщини, про що свідчать колекції давніх килимів, що збереглися у музеях, а також літературні джерела. Тут килими ткали майже у кожній селянській сім'ї [2; 7]. Широке виробництво килимів було добре налагоджене і на Харківщині. Народне килимарство охоплювало також південні райони України, особливо тогочасні Катеринославську і Херсонську губернії [2; 8].

Сучасні дослідники перебувають у стані безперервного пошуку чітких даних або хоча б загальних хронологічних припущень стосовно того, коли ж саме виникло килимарство в Україні та звідки поростає його коріння. Найдавніші згадки про килими на території України знайдено у подорожніх нотатках чужоземних мандрівників X ст., у літописах, давньоруських билинах, історичних піснях, обрядовій творчості та інших джерелах. Так, у Лаврентієвському літописі (977 р.) зазначено, що тіло вбитого князя Олега, загиблого у борні зі своїм братом Ярополком «вынесоша и положиша на ковре». Померлих або вбитих князів Володимира, Василька, Андрія Боголюбського також хоронили на килимах [3; 6].

У записах арабського мандрівника Ібн Фадлана (перша половина X ст.) зазначено, що на території Русі килимами власного виробництва застеляли лави для померлих. Перші згадки про килими трапляються у давньоруських літописах, де знаходимо інформацію про те, що у Київській Русі килим був звичайною річчю, яку брали в походи, використовували у князівському побуті, в похоронних обрядах, у весільних церемоніях.

Жодних відомостей про виробництво килимів чи ввіз їх на територію України у XIII–XIV ст. не знайдено. Лише з XV ст. (1480) з'являються згадки про привізні килими [3; 7].

Під час транзиту через територію України частина килимових виробів залишалась в Україні (за описами замків 1552 року).

На межі XV–XVI ст. килими вироблялись у селянських хатах, майстернях феодалів. До другої половини XVI ст. належать згадки про місцеве килимарське виробництво: волинська поміщиця Марія Голштанська свідчила, що нею отримані у посаг кріпаки-килимари. Це підтверджує, що килимарство в Україні виникло в умовах феодалізму, з його замкнутим натуральним господарством, при якому феодалі-поміщики більшість своїх побутових потреб задовольняли речами, виготовленими селянами-кріпаками. З письмових джерел довідуємось про наявність у XVII ст. килимових фабрик у містах Лагодів, Броди, Львів, Дубно [5; 86].

У XV–XVII ст. і особливо у XVIII ст. килими вже виготовляли у багатьох поміщицьких майстернях, килимарських цехах, мануфактурах і фабриках Поділля, Галичини, Волині. Цей розвиток спричинено суспільно-економічними та побутовими умовами. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. мали важливе значення

для економічного і культурного життя України. На теренах Гетьманщини спостерігається загальне піднесення творчих сил народу, що проявилось й у розвитку різних видів народного мистецтва, художніх ремесл, зокрема килимарства.

Килим широко входить у побут усіх верств населення України. З архівних документів (судові скарги, реєстри інвентарів, заповіти, описи майна тощо) дізнаємось про наявність великої кількості килимів у монастирях та церквах, поміщиків і духовенства, заможних міщан і селян. Причому килими завжди називаються поряд з найціннішими речами.

У середині XVII–XVIII ст. польський шляхтич С. Конєцпольський заснував у Бродах фабрику килимів, шовкових тканин, якими щедро оздоблювали свої покої польська знать і козацька старшина. На землях України килимарство швидко розвинулося, досягнувши високого художнього і технічного рівнів. Уже в першій половині XVII ст. виробництво килимів в Україні було настільки широким, що стало предметом масової торгівлі на експорт. С. Конєцпольський у листі до російського військового діяча В. Бутурліна зазначав, що гадяцькі міщани 1647 р. везли до Москви на продаж килими й коци разом з горілкою, тютюном та медом [7; 366]. Ще ширшим стало виробництво килимів та коців у XVIII ст., особливо багато їх виробляли на Слобожанщині. У середині XIX ст. в одному лише Харкові щороку продавали до 25-ти тисяч тканих виробів. Також з літературних джерел маємо відомості, що у другій половині XVIII ст. з Києва вивозили на продаж коци.

Стародавня слов'янська мова донесла до нас такі терміни як «кросна», «стан», «навій», «уток» та інші. Килимові вироби в Україні називали по-різному. Найстарішою була назва «ковер», яка згадується ще у літописах періоду Київської Русі. З XVI ст. набувають поширення назви «коць» і «ліжник» для визначення окремих видів килимів. Назва «килим», вірогідно, з'явилася в Україні на початку XVII ст. Етимологічний зв'язок між українською назвою «килим», турецькою «кілім» і перською «гілім» свідчить про те, що «килим» – слово східного походження і прийшло до нас разом зі східними тканими виробами. Килимами називали в Україні спочатку тільки гладкі двобічні килимові вироби зі смугастим малюнком. З XVIII ст., коли найбільшого поширення набув тип гладкого двобічного килима, назва «килим» стала загальною [2; 6].

В орнаментальній мові килимарства протягом довгого часу залишались поряд з християнськими язичницькі зображення. На загальноруському підґрунті формувалась культура килимового виробництва, його локальні художні риси. Розвиток українського народного килимарства відбувався на щільній основі художньої культури трьох сусідніх народів – російського, українського та білоруського, а також у процесі взаємозв'язків та взаємовпливів з іншими сусідніми народами. Практична необхідність у килимах зумовила масове виготовлення килимових виробів у домашніх умовах. На ґрунті домашнього килимарства формується окрема професія – ремісники-килимари (кустари). Щоб організувати виготовлення килимів у домашніх умовах, селянинові не потрібно було вдаватися до великих затрат. Знаряддям виробництва слугував досить простий по своїх конструкції дерев'яний верстат, який можна було легко виготовити власноруч. Такі верстати зустрічались майже у кожній родині. На них ткали килими та полотно. Матеріали для ткання виготовляли приватним способом: коноплі та льон сіяли

відповідно до потреб, вовну мали також від власних овець. Економічне значення вівці у селянському господарстві було дуже значним, тому кожна селянська родина тримала від двох до десяти овець. У селянському господарстві все було розраховано так, щоб нічого не пропадало марно. З вищих сортів пряжі виготовляли тонке полотно та сукна, з нижчих – мішкочину, килими, ліжники та коци. За технікою ткання українські килими поділяють на гладкі та ворсові. Найбільш типовими є гладкі, які виготовляються як на вертикальних рамах-кроснах, так і на звичайних горизонтальних верстатах простою технікою, що забезпечувало двобічний ефект малюнку.

Ткали килими переважно жінки у вільний від польових робіт період року. Та з часом мистецтвом килимарства інтенсивно оволодівають чоловіки. У сім'ях, де займались виготовленням килимів, ще змалку навчали ремеслу дітей, здебільшого дівчаток. Ткацька наука починалась з нескладних за орнаментом і невеликих за розміром виробів (поясів, маленьких плахт). Для виготовлення килимів використовувалась вовняна та конопляна або лляна пряжа. Вовняна пряжа іде на уток для підткання, тобто для ткання рисунка, а конопляна – для основи [2; 23–28].

Художньо-стилістична палітра українського килимарства дуже багата та надзвичайно різноманітна за колірною гамою, композиційною структурою, характером рисунка. Саме унікальність та престижність зумовили високий рівень художнього освоєння килимарства в українському декоративному мистецтві, зазначає вітчизняний дослідник М. Селівачов у статті «Про українськість українського килима». Українські килими відрізняються від килимів східних країн перш за все яскраво вираженими художньо-стилістичними особливостями. Вони базуються на збільшенні масштабу орнаментального ряду відносно тла, відведенні значнішої ролі фону, таким чином створюючи більшу одухотвореність, властиву романтичній українській культурі. Неповторна гра співвідношень кольорів, мальовничість та невимушеність форм українських килимів на противагу чіткій ритміці та жорсткій геометризованості килимів зі сходу, які і по сьогодні вражають складною технікою виконання, розкішшю [10; 60].

Надзвичайно розвинулось в період XVIII–XIX ст. килимарство у центральних, східних та південних районах України. У своїй роботі над килимами кріпосні майстри опирались на місцеві народні традиції. Вони переносили з народного килимарства набуті віками технічні та художні навички ткання, черпали з нього орнаментальні мотиви. Народні майстри-кріпаки створили численну кількість килимів високої художньої та технічної якості, які є досконалими творами мистецтва. До нашого часу вони дійшли під назвою «панські». У панських килимарнях килими виготовлялись кріпаками, у дрібних сільських, міських, монастирських майстернях працювали ремісники і ченці. Виготовляли тут вироби найрізноманітнішого призначення, у тому числі й вишукані килими для панських палаців та козацьких старшин. На більшості з них яскраво збереглися усі ознаки українського народного килима. Частина продукції йшла на експорт. Широко висвітлено та ґрунтовно проаналізовано поняття «панський килим» у сучасній мистецтвознавчій праці Г. Когут «Українські панські килими XVII–XVIII століття», що будується на письмових джерелах та власних дослідженнях автора [4; 45–60].

Кустарно-промислове виробництво килимів наприкінці XIX і на початку XX ст. набуло поширення у більшості районів України. Особливо розвинулось воно на

Полтавщині. Понад три з половиною тисячі кустарів і ремісників займалися тут виготовленням полотна, скатерок, рушників, плахт, килимів і ряден для замовників або вільного продажу. У кожному повіті поодиночі чи сім'ями працювало у середньому 8 – 10 килимарниць, які могли мати ще й кількох учениць [6; 13–18].

Однак розвиток капіталізму після реформи 1861 р. призвів до розорення більшості сільського населення і до появи величезної маси пролетаризованого малоземельного і безземельного селянства. Тяжкі матеріальні умови, в яких опинилося населення України внаслідок масового обезземелення та обкладання непосильними податками, примушували велику частину його братися за допоміжні промисли. Оскільки успіх таких промислів залежав від забезпечення їх сировиною та від збуту готової продукції, вони виникали й зосереджувалися переважно поблизу торгових центрів. Виробництво килимів, які призначалися для продажу, спочатку було незначним, та через потребу у коштах все більше килимів (як і інших кустарних виробів) потрапляють на ринки для вільного продажу. Розвинувшись з домашнього селянського виробництва і до певної міри перейшовши в кустарно-промислове, українське килимарство почало пристосовуватись до побутових та естетичних потреб нового споживача, яким у переважній більшості стало міське населення. Це позначилося до деякої міри на формі килимів і на їхній мистецькій якості. Домашнє фарбування вовни, яким колись славилась Україна, на початку ХХ ст. у більшості повітів Київської губернії (як і на усій території України) було забуте. Умови, у яких жили і працювали кустарі-килимарі, були дуже складні та шкідливі для здоров'я: оселя заставлена верстатом та іншим ткацьким приладдям. Килими, що виготовлялись для продажу, не відзначалися технічними та художніми якостями, здебільшого, вони були стандартні й однотипні, з простим малюнком. Виготовляли їх із матеріалів нижчих сортів, використовуючи замість вовняної коров'ячу та кінську шерсть [2; 13–16].

Мистецтво українського народного килимарства посідає одне з чільних місць у духовній культурі нашої нації. Тому вивчення його походження, формування та розвитку викликає постійний інтерес у справжніх поціновувачів українських національних традицій. Вчені, дослідники вже більше століття невпинно поповнюють скарбницю української мистецької історії. Проведена широкомасштабна робота з дослідження та відродження українського народного килимарства. Створено низку наукових статей, вагомих мистецтвознавчих праць, проведено чимало наукових експедицій, у музеях та приватних колекціях зібрано зразки українського народного килимарства, що вимагають подальшого дослідження.

Українське народне килимарство має давню історію та багаті самобутні традиції, що формувалися протягом століть. На становленні і розвитку художніх килимарських традицій позначились також методи виробництва, техніка ткання та характер побутового призначення килимів. Їхнє художнє оздоблення відзначається безмежним розмаїттям візерунків, неповторною своєрідністю, яскраво вираженими регіональними особливостями. Українське народне килимарство відзначається багатими самобутніми традиціями, є безцінним надбанням національної скарбниці художньої культури.

Література:

1. Боплан. Г. *Опис України* / Г. Боплан.; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990. – 100 с.
2. Жук А. *Українські народні килими XVII – поч. XX століття* / А. Жук. – К. : Наук. думка, 1973. – 166 с.
3. Запаско Я. *Українське народне килимарство* / Я. Запаско. – К. : Мистецтво., 1973. – 110 с.
4. Козут Г. *Українські «панські» килими XVII – XVIII століття (Історія та стилістика): дис. канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.06* / Г. Козут ; Львівська академія мистецтв. – Л., 2007. – 194 с.
5. Кусько Г. *Біля джерела українського килима-гобелена* / Г. Кусько. // *Жовтень*. – 1985. – № 11. – С. 86.
6. *Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 – 1900 гг.* – Полтава : типо-литограф. Л. Фриниберга, Александров, 1901. – С. 13–18.
7. *Мистецтво другої половини XIX – XX століття. У 5 т. Т. 3* / [голов. ред. І-90 Г. Скрипник] НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 1968. – 366 с.
8. *Пецанський В. Давні килими України* / В. Пецанський. – Л., 1925. – 76 с.
9. *Риженко Я. Килимарство та килими Полтавщини* / Я. Риженко. – Полтава, 1928. – 161 с.
10. *Селівачов М. Про Українськість українського килима* / В. Селівачов // *Тези і резюме доповідей міжнародно-практичної конференції «Український килим: генеза, іконографія, стилістика» (Київ, 10–11. 04. 1998 р.)*. – К., 1998. – С. 60.